

КУЛЬТУРНЫ ПЛАСТ ПОЛАЦКА IX – XVIII СТСТ. I БЫТАВАЯ КЕРАМІКА

*канд. гіст. навук, дац. Дз.У. ДУК
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)*

Прадстаўлена характарыстыка культурнага пласта Полацка IX – XVIII стст. з розных гістарычных частак. Прыведзены аналіз асноўных груп полацкага керамічнага посуду на прыкладзе самай распаўсюджанай катэгорыі – керамічных гаршкоў. Зроблена выснова аб бытаванні ў Полацку ляпной керамікі да сярэдзіны X ст., керамікі, сфармаванай на нажным ганчарным крузе да пачатку XVII ст., і керамікі, зробленай на нажным крузе – з другой чвэрці таго ж стагоддзя. Прыведзены апісанне культурных напластаванняў Полацка, тэрыторыі іх распаўсюджвання і керамікі, знойдзенай ў гэтых напластаваннях.

Культурны пласт – гэта важная гістарычная крыніца па рэканструкцыі пытанняў тапаграфіі, характарыстыкі сацыяльнага статусу жыхароў сярэднявечавага горада, умоў жыцця і характару іх дзейнасці. Археалагічныя метады даследавання культурнага пласта з’яўляюцца адзіна магчымымі ў яго вывучэнні. Неацэннае значэнне археалагічных даных у рэканструкцыі гісторыі Полацка прыходзіцца на перыяд сярэднявечаўя (VI – XV стст.), па гэтым перыядзе корпус пісьмовых крыніц мае фрагментарны характар.

Бытавая кераміка – самая распаўсюджаная катэгорыя археалагічных знаходак і на сённяшні дзень яе вывучэнне дае магчымасць атрымаць даныя пра распаўсюджванне раннегарадскіх напластаванняў на падставе знаходак ляпной керамікі (другая палова VIII – X стст.), напластаванняў, сінхронных па часе знаходкам гаршкоў, зробленых на ручным ганчарным крузе (другая палова X – XVI стст.) і нажным крузе (XVII – XVIII стст.). Сярод бытавой керамікі асноўная колькасць – гэта кухонны посуд, прадстаўлены пераважна рэшткамі гаршкоў.

Так, да апошняга часу ляпная кераміка культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў з’яўлялася асноўным маркерам для вызначэння храналогіі летапіснага Полацка IX – X стст. А паколькі час існавання керамікі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў мае дастаткова шырокія храналагічныя межы (сярэдня VIII – X стст.), то многія пытанні храналогіі раннесярэднявечавага Полацка заставаліся дыскусійнымі. Тым не менш, найноўшыя археалагічныя даследаванні ў г. Полацку дазволілі вызначыць, што кераміка з’яўляецца надзейным хронаіндыкатарам для датавання раннесярэднявечных напластаванняў і час існавання асобных тыпаў гаршкоў паводле рэчавага матэрыялу і даных радыёвугляроднага аналізу датуецца канцом VIII – IX стст. [1; 2].

Ляпная кераміка выяўлена на полацкім гарадзішчы, паселішчы-перадграддзі на правым беразе Палаты і асноўным паселішчы (вакольным горадзе) на месцы Ніжняга замка. Невялікая колькасць ляпной керамікі знойдзена ў Запалоцці, на поўнач ад гарадзішча і Запалоцкага пасада, а таксама на плошчы Свабоды ў межах сцяны вакольнага горада.

Ніжні стратыграфічны пласт гарадзішча ўтвораны светла-шэрай з карычневым адценнем арганікай, вельмі мяккай, сухой і аднароднай па структуры. Гэты пласт мае магутнасць ад 0,2 м да 0,5 м, прадстаўлены па ўсёй плошчы раскопа за выключэннем асобных мацерыковых ям. Зафіксаваны на глыбіні каля 2,5 м у паўночнай частцы гарадзішча. У гэтым арганічным рэчыве, якое вельмі нагадвае торф, адсутнічаюць камяні і вугаль, знаходкі прадстаўлены рэдкімі фрагментамі сценак ляпных гаршкоў, а таксама косткамі жывёл. Гэты пласт ўтварыўся ў часы пражывання на полацкім гарадзішчы насельніцтва днепра-дзвінскай культуры. З гэтага пласта паходзіць і невялікая колькасць венцаў ляпных гаршкоў (13 шт.), аднак знойдзены яны былі ў ніжняй часткі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта разам з асноўнай часткай ляпной керамікі банцараўска-тушамлінскай культуры і культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў. Гэтыя гаршкі аздоблены ямкавым арнамантам пад венцам. Аналагічны посуд знойдзены ў культурных напластаваннях гарадзішч днепра-дзвінскай культуры мяжы старой і новай эры [3, с. 102].

Спробы адшукаць пласт з ляпной керамікай днепра-дзвінскай культуры па-за межамі гарадзішча былі безвыніковымі. Гэта характэрна для ўсіх археалагічных помнікаў днепра-дзвінскай культуры, якія прадстаўлены выключна гарадзішчамі [4, с. 50].

Культурны пласт з ляпной керамікай трэцяй і апошняй чвэрці I тыс. на гарадзішчы захаваны ў моцна перамяшаных напластаваннях ніжняй часткі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта (падрабязнае апісанне яго прыведзена ніжэй). Асноўная колькасць ляпной керамікі гарадзішча была знойдзена менавіта тут. З яе складу вылучаюцца тыповыя формы гаршкоў культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў канца VIII – X стст. (большасць усіх венцаў).

Археалогія

Венцы гаршкоў трэцяй чвэрці I тыс. н. ч. тыповыя для банцараўска-тушамлінскай культуры, знойдзена 1 сценка посуду «з расчосамі» сярэдзіны I тыс. н. ч.

Асноўны па плошчы (каля 6 га) культурны пласт з ляпной керамікай быў выяўлены ў паўночнай частцы Ніжняга замка. Найлепш захаваўся каля т. зв. стрэлцы Ніжняга замка (раскопкі 2008 г.). Пласт размяшчаецца на глыбіні 1,8 м. Яго магутнасць складае ў сярэднім каля 0,2 м. Пласт перакрывае больш 20 мацерыковых ям. Знаходкі прадстаўлены пераважна фрагментамі ляпнога керамічнага посуду, керамічнымі праселкамі і нешматлікімі рэчамі з жалеза і косці. Асаблівасцю гэтага пласта з'яўляецца поўная адсутнасць пацерак, яны былі знойдзены ў вышэй размешчаным пласце з раннеганчарным посудам.

Пласт утвораны шчыльным супескам з вуглем, з-за чаго ён мае шэрае адценне. У пласце месцамі, асабліва над мацерыковымі ямамі, захаваліся валокны спаранелых кавалкаў дрэва. У гэтым пласце знойдзена асноўная колькасць ляпнога посуду трэцяй і чацвёртай чвэрці I тыс.

Проба IGSB-1375 кавалка дрэва, які быў знойдзены ў кв. 3 пл. 9 раскопа 1 (2008 г.) прадстаўляе калібровачную дату 420 – 670 AD. Менавіта ў гэтым квадраце ў пласце 9 знойдзены два венца слоікападобнага посуду банцараўска-тушамлінскай культуры і два венцы гаршкоў, падобных да валынцаўскага тыпу.

Усяго ў раскопе 1 было знойдзена 227 фрагментаў ляпнога посуду. З іх 75 – венцаў, 10 – донцаў, 1 – накрывка. Апісанню керамікі з гэтага пласта прысвечаны асобны артыкул [5].

Кераміка гладкасценная, грубая, з дамешкамі жарствы (часцей за ўсё некалібраванай). У асобных выпадках у керамічным цесце прысутнічаюць сляды расліннай арганікі. Паверхня посуду загладжана, аднак зерне жарствы вылучаецца на паверхні, што робіць яе гузаватай і няроўнай. Колер фрагментаў звычайна шэра-карычневы, зрэдку карычневы ці белы, звычайна посуд пакрыты плямамі ад нераўнамернага абпалу. На многіх фрагментах заўважаны сляды акапчэння і нагару. Донцы гаршкоў утрымліваюць сляды падсыпкі буйназярністага пяску і жарствы.

У раскопах С.В. Тарасава на Ніжнім замку былі знойдзены кавалкі керамічнага посуду банцараўска-тушамлінскай культуры [6, мал. 47: 2] і культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў [6, мал. 47: 1, 3, 4, 5], які карэлюецца з матэрыяламі раскопа 1 2008 г.

Пласт з ляпной керамікай выяўлены на тэрыторыі селішча – перадграддзя на плошчы 0,24 га. Гэтае селішча адзелена ад гарадзішча руслам Палаты. Ляпная кераміка з гэтага селішча з'яўлялася прадметам даследавання М.А. Плавінскага і Г.В. Штыхава [7]. Культурны пласт з ляпной керамікай захаваўся толькі ў межах мацерыковых ям і мае аналагічную структуру з раннесярэднявековым пластом на Ніжнім замку.

Ляпная кераміка з Запалоцця прадстаўлена двума венцамі гаршкоў, верхняя частка якіх мае сляды загладжвання на ганчарным крузе (мал. 1). Гэтая кераміка была знойдзена падчас раскопак у 2010 г. на тэрыторыі, якая прымыкае да Верхняга замка. Кераміка знойдзена ў перамешаным стратыграфічным гарызонце, які ўтварыўся ў выніку будаўніцтва і дзейнасці бернардынскага кляштара канца XV – першай паловы XVI стст. У раскопе быў адкрыты і даследаваны стратыграфічны пласт XI ст., з якога паходзіць асноўная колькасць раннеганчарнай керамікі. Гэта аднародны сухі супесак шэрага колеру, магутнасцю ў сярэднім 0,3 м. Няма сумненняў, што фрагменты ляпной керамікі паходзяць з гэтага пласта, аднак выявіць ляпны посуд у гэтым стратыграфічным гарызонце не ўдалося па прычыне малой плошчы яго захаванасці. Загладжання на ганчарным крузе ляпныя гаршкі з Запалоцця дазваляюць вызначыць час засялення пасада на мяжы X – XI стст.

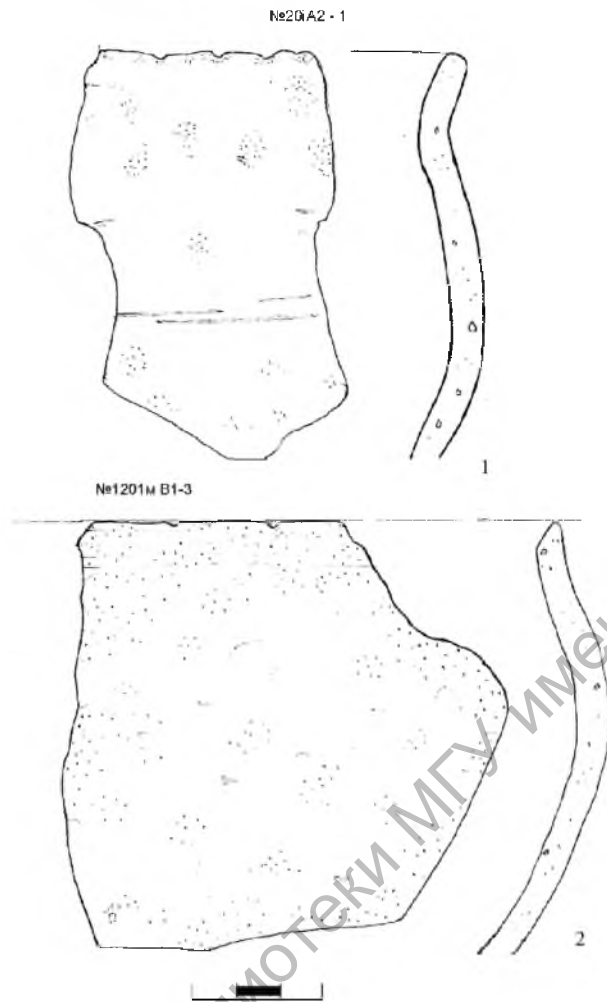
Ляпная кераміка, выяўленая на тэрыторыі на ўсход ад паркана Вялікага пасада, паходзіць з курганных пахаванняў (валатовак), якія існавалі ў IX – XVIII стст. [8, с. 106 – 109]. Культурны пласт IX – X стст. адсутнічае.

Культурны пласт XI – XIII стст. вылучаны на тэрыторыі Верхняга замка, Вялікага і Запалоцкага пасадаў, у Старой Слабадзе на левым беразе Дзвіны, лакальна – на Востраве. Пры гэтым стратыграфічныя гарызонты XII – XIII стст. вылучаюцца найбольшай магутнасцю (да 2 м ва ўсходняй частцы Верхняга замку, у сярэднім каля 1 м на Вялікім і ў цэнтральнай частцы Запалоцкага пасадаў). Культурны пласт на адзначаных помніках мае цёмна-шэры колер, утрымлівае шмат розных праслоек (вапна, гной, трэскі, пясок, попел, вугаль, дрэва і інш.). На тэрыторыі Вялікага пасада пласт XI – XIII стст. вельмі вільготны, па-сутнасці размешчаны на ўзроўні залігання грунтовай вады. У заходняй частцы Запалоцкага пасада і на поўнач ад Запалоцця і гарадзішча зафіксаваны культурны пласт XI – XII стст. Тут ён мае вельмі свесабліваючую структуру. На гэтых помніках культурны пласт прадстаўлены супескам шэрага колеру з вуглем і вышэйзгаданымі праслойкамі арганікі і неарганічных рэчаў. З-за асаблівасці рэльефу ён вельмі сухі, як правіла, моцна ўтрамбаваны.

Тыпалогію бытавой керамікі XI – XVI стст. па матэрыялах «ўсходніх раскопаў» на Верхнім Замку прапанаваў Г.В. Штыхаў. Даследчык вылучыў 6 тыпаў гаршкоў. Самым раннім з'яўляецца тып I (бытаваў пераважна у пластах X – XI стст.) [9, с. 81]. Пры гэтым вылучаецца спецыфічны полацкі тып IV, які характарызуецца злегку ўвагнутым краем венца, уздоўж якога праходзіць жолаб пад накрывку [9, с. 82].

Гэтая тыпалогія можа быць істотным чынам дапоўнена тыпалогіяй гаршкоў з полацкага гарадзішча, зробленай па выніках раскопак у 2007 г. Так, уся «кругавая» кераміка паходзіць з двух стратыграфічных гарызонтаў – верхняга і сярэдняга.

Верхні стратыграфічны гарызонт – гэта вельмі аднародная зямля светла-шэрага з карычневым адценнем колеру, камкаватая, сухая. Гэтая зямля складаецца з зярністага пяску, жвіру, зрэдку ў пласце фіксуецца дысперсна размешчаныя камяні, кавалкі вугалю і невялікія лінзы вапны. Сярэдняя магутнасць верхняга стратыграфічнага пласта – 1,2 м.

Мал. 1. Венцы ляпных гаршкоў з раскопа 1 (2010 г.) у Запалодзі

Сярэдні стратыграфічны гарызонт – гэта пласт зямлі магутнасцю каля 1,4 м з вельмі стракатай структурай. Гэты гарызонт фіксуецца з узроўня каля 1,2 м. Найбольшая магутнасць пласта – 1,6 м.

З верхняй вугальнай праслойкі сярэдняга стратыграфічнага гарызонта атрыманы дзве радыёвугляродныя даты, матэрыялам з’яўляўся вугаль: кв. 5 проба 1 (далей у тэксце пробы маркіраваны літарай «П») – 430 – 530 гг. н. ч., П 2 – 1270 – 1310 гг. н. ч. Апошняя дата цалкам карэлюецца з археалагічным матэрыялам.

Сярэдняя частка вызначанага стратыграфічнага гарызонта прадстаўлена пластом аднароднай камкаватай зямлі цёмна-шэрага колеру Гэтая праслойка мае магутнасць 0,4 – 0,8 м, у сярэднім 0,5 м.

У гэтай сярэдняй частцы вызначанага стратыграфічнага гарызонта знойдзены кавалкі керамічнага посуду, пераважна гаршкоў, якія датуюцца XI – XIII стст. У гэтым пласце зафіксаваны адзінкавыя фрагменты ляпнога посуду апошняй чвэрці I тыс. н. ч.

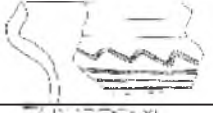

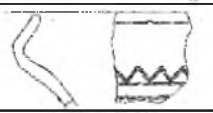

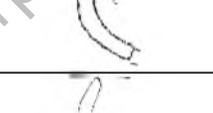

Ніжняя частка сярэдняга стратыграфічнага гарызонта мае стракатую стратыграфію. Яе магутнасць каля 0,3 – 0,4 м. Яна прадстаўлена чаргаваннем праслоек белага зярністага пяску, вапны магутнасцю каля 0,01 – 0,03 м з вугальнымі праслойкамі, магутнасцю 0,1 м, якія перакрываюць праслойкі цёмна-шэрай зямлі з вуглем магутнасцю 0,2 – 0,3 м (паўночная частка раскопа, кв. 4). Згаданы пласт вугалю кв. 4, размешчаны паміж прапластачкамі белага пяску мае радыёвугляродную дату 60 г. да н. ч. – 140 г. н. ч. (П 5).

Ніжняя мяжа сярэдняга стратыграфічнага гарызонта ва ўсходняй частцы кв. 4 прадстаўлена прапластачкай вугалю, якая мае радыёвугляродную дату 660 – 590 гг. да н. ч. (П 6).

На мяжы кв. 4 і 5 сярэдні стратыграфічны гарызонт дасягае мацерыка ў межах мацерыковай ямы 3. Яма запоўнена пластом чорнай зямлі з вуглем і драўлянай паражняй. У яме былі знойдзены: 2 косткі жывёл, 30 сценак ляпных гаршкоў, 5 венцаў ляпных гаршкоў, 1 донца ляпнога гаршка, 1 кавалак абпаленай плахі. Венцы ляпнога посуду – гэта тыповыя гаршкі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў, якія на тэрыторыі Беларускага Падзвіння дакуюцца сярэдняй VIII – X стст. Радыёвугляродная дата кавалка дрэва – 600 – 780 гг. н. ч. (П 6). Верхняя дата гэтага храналагічнага адрэзка пацвярджаецца керамічным матэрыялам.

Для тыпалогіі былі выкарыстаны ўсе венцы гаршкоў XI – XIII стст., зробленыя на ручным ганчарным крузе ў колькасці 1116 шт. Усе гаршкі падзелены на 9 тыпаў (мал. 2).

Археалогія

Выява керамікі	Тып керамікі	Пласт													Усяго	
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	9a	9b-10	11	12		13
	A 1			1		2	4	27	3	3	1	4		1	1	47
	A 2		2	4	4	9	6	25	31	4	4	5				94
	A 3		13	17	19	26	30	121	32	5	22	45	10	1	2	341
	A 4			7	3	3	6	53	30		12	9	5		1	129
	Б		1		2	6	1	18				2	4		2	37
	В		7	10	2	9	24	88	18	1	13	17	18	1	1	209
	Г		2	1	1	5	2	26	12	1	14	17	9		2	92
	Д			2	1	2		24			18	22	3		2	74
	Е 1		1	3	1	2	2	15	2		5	4	1			36
	Е 2			1				4	1							6
	Ж			1	2		2	6	3		1	7				22
	З										2	6				8
	К 1		1	1			2	6	2		2	2				16
	К 2						2	3								5

Мал. 2. Зводная табліца гаршкоў XI – XIII стст. з полацкага гарадзішча

Самым распаўсюджаным з'яўляецца *тып А* (агульная колькасць 611 венцаў), якія падзяляюцца на 4 варыянты. У гаршкоў гэтага тыпу складанае венца, край якога загнуты ўнутр у форме літары «S». Варыянт А 1 – гэта гаршкі з арнаментаваным плечуком і тулавам, як правіла, прамымі лініямі ці хвалістым арнаментам з нахілам у левы бок. Варыянт А 2 – гэта гаршкі з арнаментаваным насечкамі ці ямкамі краем венца, тулава і плечукі гаршкоў, як правіла, таксама арнаментаваны. Варыянт А 3 – кераміка без арнаментатцыі. Паводле Г.В. Штыхава, аналагічная кераміка ў раскопе на Верхнім замку была знойдзена ў пластах XI – першай паловы XIII ст. [9, с. 82]. Сярод гэтай керамікі ёсць формы з жалабком па краю венца (падтып А 4 полацкага гарадзішча), такую кераміку Г.В. Штыхаў вызначае як спецыфічны полацкі тып. Тып А бытаваў на полацкім гарадзішчы з XI ст. да канца XIII ст., максімум яго распаўсюджвання прыходзіцца на XIII ст. (верхняя частка сярэдняга стратыграфічнага гарызонта, што адпавядае пл. 7 і 8, гл. мал. 2). Дыяметр венцаў ад 17 да 32 см.

Тып Б – гэта гаршкі з высокай шыйкай і амаль вертыкальна пастаўленым венцам. Дыяметр гэтых пасудзін ад 12 да 27 см (агульная колькасць 37 венцаў). Гаршкі арнаментаваны лінейным у спалучэнні з хвалістым арнаментам па плечуку ці хвалістым арнаментам пад самым краем венца. Максімальная колькасць гаршкоў (18 шт.) тыпу Б знойдзена верхняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта, што адпавядае пл. 7 (гл. мал. 2).

Тып В – гэта гаршкі з высокім, адагнутым вонкі каля 45° прамым венцам. Дыяметр гэтых пасудзін ад 22 да 28 см (агульная колькасць 209 венцаў). Гаршкі арнаментаваны хвалістым арнаментам у спалучэнні з лінейным, насечкамі па тулаву з хвалістым арнаментам. Максімальная колькасць гаршкоў тыпу В (88 шт.) знойдзена ў верхняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта, што адпавядае пл. 7 табліцы 1. У колькасці ад 13 да 18 шт. яны знойдзены ў сярэдняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта (пл. 9а – 11 мал. 1.43). Гэтая кераміка аналагічная некаторым тыпам гаршкоў з Верхняга замка, дзе яна датавана 50-мі гг. XIII ст. [9, рис. 43: 8]. Большасць венцаў гаршкоў тыпу В знойдзена ў пласце, які адпавядае гэтаму датаванню і ў больш ранніх – XI ст.

Тып Г – гэта гаршкі сярэдняга памеру (дыяметр вусця ад 12 да 26 см) з адагнутым вонкі венцам і пакатымі плечукамі. На полацкім гарадзішчы гэтыя гаршкі знойдзены ў колькасці 92 шт. Максімальная колькасць гаршкоў тыпу Г (26 шт.) знойдзена верхняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта, што адпавядае пл. 7 (мал. 1.43). Аднак гэтыя пасудзіны даволі роўна распаўсюджаны ў сярэдняй і верхняй частках сярэдняга стратыграфічнага гарызонта (ад пласта 7 да пл. 11) (гл. мал. 2). Такія гаршкі, паводле Г.В. Штыхава, адпавядаюць тыпу І і датуюцца X – XII стст., пры гэтым асноўная іх частка знойдзена менавіта ў XI ст. [9, с. 81]. На полацкім гарадзішчы гэтае начыне распаўсюджана ў пластах XI – XIII стст. Гаршкі, як правіла, арнаментаваны гарызантальнымі палоскамі па тулаву альбо двума радамі хвалістага арнаменту па тулаву (нахіл хвалі ў левы бок), асобныя гаршкі арнаментаваны хвалістым арнаментам па самую краю венца.

Тып Д – гэта гаршкі з высокім, плаўна адагнутым вонкі венцам. Дыяметр гэтых пасудзін ад 14 да 34 см (агульная колькасць 74 венца). Некаторыя гаршкі арнаментаваны па тулаву адным-двума радамі хвалістага арнаменту (нахіл хвалі ў левы бок). Максімальная колькасць гаршкоў тыпу Д (22 шт. і 24 шт.) знойдзена ў сярэдняй і верхняй частках сярэдняга стратыграфічнага гарызонта, што адпавядае пл. 9б – 10 і пл. 7 (гл. мал. 2). Такія гаршкі на Верхнім замку ў Полацку былі знойдзены пераважна ў пласце XII ст. [9, рис. 42: 21–23]. На полацкім гарадзішчы яны бытавалі з XI па XIII стст.

Тып Е – гэта гаршкі з невысокім, адагнутым вонкі венцам. Дыяметр гэтых венцаў ад 12 да 26 см. Гаршкі тыпу Е падзяляюцца на два варыянты. У варыянта Е 1 венца невысокае, у варыянта Е 2 яно мае значную вышыню (да 3 см), таўшчыня сценак каля 0,8 см. Некаторыя гаршкі арнаментаваны адным-двума радамі хвалі ў нахілам у левы бок па тулаву. Агульная колькасць венцаў варыянта Е 1 – 36, з іх большасць знойдзена ў верхнім стратыграфічным гарызонце і верхняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта. На Верхнім замку такія гаршкі знойдзены ў пласце мяжы XII – XIII стст., што цалкам карэлюецца са стратыграфічным датаваннем гаршкоў на полацкім гарадзішчы [9, рис. 42: 32]. Венцаў гаршкоў варыянта Е 2 знойдзена ў колькасці 6 шт., з іх 4 – у пл. 7 (гл. мал. 2).

Венцаў гаршкоў *тыпу Ж* знойдзена 22 шт. Дыяметр гэтых венцаў ад 16 да 22 см. Вылучае гаршкі адна характэрная рыса: край венца ў іх загнуты ўнутр і ўтварае свосасаблівы карнізік. Гэтыя гаршкі даволі роўна прадстаўлены ў сярэдняй і верхняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта (пл. 9б-10 – 7 мал. 1.43). У калекцыі керамікі Верхняга замка прадстаўлена адно падобнае венца, якое датуецца 50-мі гг. XIII ст. [9, рис. 43: 14] Гаршок з гарадзішча арнаментаваны па плечуку рэльефнымі лініямі, а па краю венца – зашчыпамі.

Гаршкі *тыпу З* нешматлікія, знойдзены ў колькасці 8 шт. у сярэдняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта (гл. мал. 2). Гэтыя гаршкі маюць пакатыя плечукі і гарызантальна адагнуты вонкі венчык. Дыяметр венцаў ад 18 да 22 см. Паводле стратыграфіі, гаршкі тыпу З ужываліся раней за XIII ст.

Гаршкі *тыпу К* падзяляюцца на два варыянты. Гаршкі варыянта К 1 маюць крыху адагнутае вонкі прамое венца са скошаным звонку краем, плечукі гаршка акруглыя, дыяметр венцаў ад 16 да 26 см. Вышыня края венца не перавышае 2 см. Гаршкі варыянта К 2 маюць дыяметр 14 – 25 см і больш высокія прамы край венца (каля 2,5 – 3 см, часта аздоблены пад самым краем венца гарызантальным раўчуком па ўсяму дыяметру). Некаторыя гаршкі арнаментаваны гарызантальнымі палоскамі па плечуку, маюць зашчыпы па краю, ці аздоблены некалькімі радамі хвалістага арнаменту па тулаву. Большасць гаршкоў

Археалогія

варыянта К 1 знойдзена ў пласце 7 (6 з агульнай колькасці 16), астатнія даволі роўна распаўсюджаны ў верхніх пластах сярэдняга і ў верхнім стратыграфічным гарызонце. Гаршкі варыянта К 2 знойдзены ў колькасці 5 шт. ў верхняй частцы сярэдняга стратыграфічнага гарызонта (пл. 6 і 7, гл. мал. 2). Гэтыя гаршкі з'яўляюцца найбольш архаічным тыпам ганчарнай керамікі на полацкім гарадзішчы. Гаршкі сфармаваны на ганчарным крузе, аднак венца ў іх няроўнае, гузаватае, у керамічным цесце зафіксаваны кавалкі буйной жарствы, венца некаторых гаршкоў злеплена ад рукі і загладжана на ганчарным крузе.

Гэўныя аналогіі раннеганчарным гаршкам тыпу К магчыма знайсці сярод групы раннеганчарнай керамікі старажытнага Пскова т. зв. «роскошнага стыля» (вызначэнне С.В. Бялецкага). Датаванне гэтага посуду ў Пскове ўкладаецца ў дыяпазон канца X – пераважна першай паловы XI ст. Формы полацкага раннеганчарнага посуду тыпу К маюць аналагічна пскоўскаму пачыннаю вертыкальна пастаўленае венца і выразны плячук, аздоблены арнамантам. Розніць полацкі посуд непараўнальна меншае аздабленне плечука як па глыбіні нанясення арнаменту, так і па яго разнастайнасці. Тым не менш, гэтая група керамікі аднолькава нешматлікая як у Пскове, так і ў Полацку. Аналагічнага посуду ў Ноўгарадзе няма [10, рис. 6: 4, 7; 11, с. 115, табл. 138: 2].

Да групы ганчарнай керамікі належаць фрагменты венцаў накрывак для гаршкоў, а таксама дзяржанні да іх. Накрывкі маюць дыяметр 18 – 30 см і ў двух выпадках аздоблены насечкамі ў тры рады і двума радамі хвалістага арнаменту па вонкаваму краю венца.

Культурны пласт XIV – XV стст. у Полацку практычна не захаваўся. Адзінымі месцамі, дзе магчыма вызначыць напластаванні XV ст., з'яўляюцца тэрыторыя былога Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра і ўсходняя частка Верхняга замка (у межах былой пасадскай тэрыторыі). Культурны пласт XIV – XV стст. прадстаўлены чырвоным моцна ўтрамбаваным суглінкам, у якім знойдзены венцы гаршкоў і гаршковая кафля адпаведнага перыяду. Гэты пласт пачынаецца ад мацерыка і перакрываецца стратыграфічным гарызонтам XVII – XVIII стст. Забудова XIV – XV стст. на месцы «ўсходніх» раскопаў Верхняга замка вызначана паміж III і V будаўнічымі гарызонтамі [9, с. 38].

Культурны пласт адзначанага перыяду зафіксаваны лакальна ў межах асобных закрытых комплексаў. Да іх магчыма аднесці даследаваныя комплексы касцярэзных майстэрняў на Ніжнім замку [12] і Вялікім пасадзе [13], рэшткаў кафлянай печы ў Запалоцці [14]. Культурны пласт гэтага часу мае найбольшыя варыяцыі колеравай гамы – ад светла-шэрага да чорнага, у апошнім выпадку мае сляды развітай гаспадарчай і рамесніцкай дзейнасці. На пераважнай большасці помнікаў вылучаецца дрэнна сапсаваны познімі перакопамі. Магутнасць пласта не перавышае 0,4 м.

Геаграфія распаўсюджвання культурнага пласта XVI – XVIII стст. не аднародная. Напластаванні XVI – XVIII стст. вылучаюцца на тэрыторыі Вялікага пасадку, на Крыўцовым пасадзе, Старой Слабадзе і лакальна – у Запалоцці, Верхнім і Ніжнім замках. Тут іх магутнасць у сярэднім роўная 1 – 1,5 м, месцамі (у мацерыковых ямах) – 3 м. Пласт XVI – XVIII стст. даволі рыхлы, пераважна цёмна-шэрага колеру, радзей светла-шэры. Мае шматлікія праслойкі і ўкрапленні, аналагічныя пласту XI – XIII стст. Пласт XVI – XVIII стст. насычаны арганікай (драўлянымі трэскамі, косткамі хатніх жывёл і гном). Вельмі розніцца яго структура – ад вільготнага, камкаватага, шчыльна ўтрамбаванага, да зярністага і сухога. Характэрнай і яркавай рысай гэтага пласта з'яўляецца прысутнасць у ім дысперсна размешчаных канкрэцый цаглянага друза чырвонага колеру, што надае пласту карычневае адценне [6, с. 31].

Спробы вылучыць выразны культурны пласт XVI – XVIII стст. у асобных гістарычных частках горада былі безвыніковыя. Гэты пласт адсутнічае ў заходняй частцы Запалоцкага пасада, лакальна зафіксаваны на пасадскай тэрыторыі XI – XII стст., якая размешчана на поўнач ад Запалоцця і гарадзішча. Артэфекты ранняга Новага часу, даволі абмежаваныя па асартыменту, на Ніжнім замку прысутнічаюць у перамешаных і значна пашкоджаных напластаваннях XVI – XIX стст. Затое бытавая кераміка гэтага часу з'яўляецца асноўнай катэгорыяй знаходак. Тая ж карціна назіраецца на старажытным полацкім гарадзішчы (у XVII – XVIII стст. – тэрыторыя гарадскіх могілак). Культурны пласт Ранняга Новага часу тут адсутнічае, адзінкавыя рэчы, у т. л. кераміка XVI – XVIII стст. знойдзена ў запаўненні пахавальных ям. Праведзеныя археалагічныя разведкі асобных гістарычных помнікаў, у прыватнасці Вострава, паказалі, што культурны пласт познефеадальнай пары і ранняга Новага часу на ім знівеліраваны ці пашкоджаны, і яго вылучэнне не прадстаўляецца магчымым.

Пласт XVI ст. у многіх раскопах вылучаны ў асобны стратыграфічны гарызонт (пераважна ў цэнтральнай частцы Вялікага пасада, ва ўсходняй частцы Запалоцця, а таксама на тэрыторыі Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра). Гэты пласт чырвонага адцення, з праслойкамі гліны, цаглянага друза і вугалю. Яго магутнасць у сярэднім роўная 0,2 – 0,4 м.

Найгорш культурны пласт XVI – XVIII стст. захаваўся на Верхнім замку. У пераважнай большасці раскопаў ён асобна не вылучаецца з-за значнага пашкоджання і невялікай магутнасці. Выключэнне складае стратыграфія раскопа А.Р. Мітрафанавы ў паўднёва-ўсходняй частцы Замкавай гары (1959 г.). Да перыяду XVI – XVIII стст. належалі I – IV будаўнічыя гарызонты [15, с. 6 – 38]. У II – III будаўнічых гарызонтах выяўлены пабудовы з падвор'ямі; IV гарызонт, магчыма, адносіўся да XVI ст. і захаваў характэрную папярэднім гарызонтам сістэму планіроўкі [15, с. 6 – 38].

Канцом XVII ст. датуецца I будаўнічы гарызонт; II – сярэдзінай XVII ст.; у III будаўнічым гарызонце адзначаны невялікі культурны пласт – час яго існавання не быў працяглы. Па наяўнасці ў пласце характэрных рэчаў, III будаўнічы гарызонт можна датаваць першай паловай XVII ст. На жаль, адсутнасць дэталёвага апісання культурнага пласта ў межах будаўнічых гарызонтаў вельмі абмяжоўвае крынічную базу вынікаў раскопа.

На тэрыторыі паўночна-заходняй частцы Вялікага пасада (раскоп С.В. Тарасава, 1987 г.) вылучаны асобны будаўнічы гарызонт, які датуецца XVII – XVIII стст. [16, с. 5]. Да гэтага гарызонта належалі сляды вулічнай забудовы канца XVI – XVII стст. і адна зрубная пабудова.

Гаршкі першай паловы XVI ст. працягваюць вырабляцца ў традыцыйнай для папярэдніх стагоддзяў тэхніцы спіральнай ляпніны на ручным ганчарным крузе. Донца такой керамікі мае сляды падсыпкі пяску. Калі ў керамічнай вытворчасці заходняга рэгіёну ВКЛ XVI ст. гэта – час шырокага ўкаранення нажнага ганчарнага круга [17, с. 99], то ў Полацку нават у канцы XVI ст. большасць ужываных у побыце непаліваных гаршкоў была выраблена на ручным ганчарным крузе [18, с. 127].

Маюцца ўсе падставы для заключэння аб мясцовай вытворчасці белаглінянага посуду з малажалезістых глін, тым больш што белагліняны посуд аднолькавай формы з чырвонагліняным знойдзены падчас даследаванняў культурных напластаванняў пасяленняў XVI – XVII стст. Беларускага Падняпроўя і Панямоння [19, с. 33]. Донцы белагліняных гаршкоў утрымліваюць сляды падсыпкі сярэдне-буйназёрністага пяску-рачніка. Паверхню посуду загладжана падчас фармоўкі, аднак даволі няроўная – візуальна фіксуецца сляды злучэння асобных тасмаў гліны.

У XV – першай палове XVI ст. частка гаршкоў абпальвалася ў акіслільным асяроддзі і мела чырвоны ці карычневы колер палівы. Абпаленыя ў аднаўленчым асяроддзі гаршкі маюць шэрагліняны колер. Асобныя чырвонагліняныя гаршкі апрацаваны ў абварной тэхніцы. З другой паловы XVII ст. да 2/5 усіх гаршкоў пакрываецца палівай.

Усе гаршкі XIV – XVIII стст. падзелены на дзве групы паводле тэхналогіі фармавання на ручным і нажным ганчарным крузе (гл.: Дук, Д.У. Полацк XVI – XVIII стст [20]).

Падагульняючы адзначым, што гаршкі групы II вырабляліся ў рэчывы развіцця заходне-іцэнтральнаеўрапейскага рамяства XVII – XVIII стст., на што ўказвае, па-першае, форма вырабаў, па-другое, тэхналагічныя прыёмы выканання (нажны ганчарны круг, склад фармовачнай масы). Відавочны пералом у развіцці ганчарнай вытворчасці не парывае з традыцыйнай папярэдняй эпохі, якія праяўляюцца ў трансфармацыі многіх ганчарных формаў XVII ст.: лакальныя асаблівасці сярэднявечнага ганчарства паўночнага рэгіёну Беларусі накладваюць адбітак на развіццё асобных груп керамічных вырабаў XVII – XVIII стст.

Такім чынам, у выніку вывучэння асноўных груп бытавой керамікі можна зрабіць высновы па часе з’яўлення і распаўсюджвання ганчарнага круга ў г. Полацку, што з’яўляецца адным з важнейшых этапаў станаўлення прафесійнага рамяства, уласна рамеснай вытворчасці і яскравай прыкметай урбаністычнай культуры [21, с. 55; 22, с. 218]. Так, кераміка культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў бытуе ў Полацку з 780-х гг. да канца X ст. З сярэдзіны X ст. большая частка ляпнога посуду прадстаўлена падпраўленымі на ручным ганчарным крузе венцамі гаршкоў. Такая кераміка знойдзена ў Запалоцці, у невялікай колькасці прадстаўлена на паселішчах каля гарадзішча і на самім гарадзішчы. Раннеганчарная кераміка XI ст. тыпу I па Г.В. Штыхаву і тыпаў Г⁶ і К (варыянт K2) тыпалогіі керамікі з гарадзішча з’яўляецца самай архаічнай. Пры гэтым гаршкі тыпа I з Верхняга замка і тыпа Г і К з полацкага гарадзішча знойдзены на тэрыторыі вакольнага горада, на ўсёй плошчы Вялікага і Запалоцкага пасадаў, тэрыторыі на поўнач ад Запалоцця і гарадзішча, у Старой Слабадзе разам з ляпной, падпрацаванай на ганчарным крузе керамікай, на Востраве. Гаршкі гэтых тыпаў у культурным пласце Полацка знойдзены на плошчы 180 га. Гаршкі тыпу К, знойдзеныя на полацкім гарадзішчы ў колькасці 21 шт., з’яўляюцца пераходнымі ад ляпной керамікі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў, вызначанай як група 3 паводле знаходак на селішчы-перадграддзі і вакольным горадзе. Варыянт K2 прадстаўляе прыклад таго, як ляпны посуд групы 3 трансфармаваўся ў раннеганчарныя формы. У адрозненні ад гаршкоў тыпу I паводле Г.В. Штыхава, форма якіх шырока прадстаўлена ў культурных пластах канца X – XI стст. старажытнарускіх гарадоў [9, с. 81], гаршкі тыпу К полацкага гарадзішча выяўлены толькі ў Пскове [11, с. 115].

Працэс распаўсюджвання ганчарнага круга адбываўся ў межах другой паловы X ст. У XI ст. ганчарны посуд безумоўна дамінуе. Гэта яскрава прасочваецца на прыкладзе керамікі з заходняй частцы Запалоцкага пасада, якая пачала засяляцца на мяжы X – XI стст. Тут ляпная кераміка адсутнічае. Радыеўгляродныя даты на паселішчы і гарадзішчы пацвярджаюць датаванне культурнага пласта з ляпнымі гаршкамі, падпраўленымі на ганчарным крузе, у межах не раней за другую палову X ст.

Масвае ўкараненне тэхналогіі вырабу на нажным ганчарным крузе назіраецца ў Полацку ў першай трэці XVII ст., хця выкарыстанне ганчарнага круга адбывалася з канца XVI ст. З таго часу шырока выкарыстоўваецца і паліваная кераміка.

° Тып Г гаршкоў з Полацкага гарадзішча адпавядае тыпу I гаршкоў з Верхняга замку.

ЛІТАРАТУРА

1. Дук, Д. Старажытныя славяне полацкага гарадзішча (780 – 1310 гг.) / Д. Дук // БГЧ. – 2008. – № 7. – С. 21 – 27.
2. Клімаў, М.В. Новае адкрыццё ў храналогіі старажытнага Полацка / М.В. Клімаў // Беларускі гістарычны часопіс. – 2010. – № 5. – С. 5 – 7.
3. Харитонович, З.А. Керамика городищ Северной Беларуси / З.А. Харитонович // Беларуское Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку): зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20 – 21 лістап. 2008 г. / пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. – Наваполацк: ПДУ, 2009. – С. 97 – 105.
4. Шадыра, В.І. Беларуское Падзвінне (I тысячагоддзе н. э.) / В.І. Шадыра. – Мінск: ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі», 2006. – 150 с.
5. Дук, Д.У. Ляпная кераміка і рэчавы комплекс вакольнага горада старажытнага Полацка (па выніках раскопак 2008 г.) / Д.У. Дук // Беларуское Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку): зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20 – 21 лістап. 2008 г. / пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. – Наваполацк: ПДУ, 2009. – С. 9 – 30.
6. Тарасаў, С.В. Полацк IX – XVII стст.: Гісторыя і тапаграфія / С.В. Тарасаў. – Мінск: Беларуская навука, 1998. – 183 с.
7. Плавінскі, М. Ляпная кераміка полацкага селішча / М. Плавінскі, Г. Штыхаў // ГАЗ. – 2006. – № 21. – С. 62 – 73.
8. Дук, Д.У. Полацк і палачане (IX – XVIII стст.) / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2010. – 180 с.
9. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX – XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Мінск, «Навука і техника», 1975. – 136 с.
10. Белецкий, В.Д. Городское ядро средневекового Пскова / В.Д. Белецкий, С.В. Белецкий. Ч. 1: Белецкий, С.В. Начало Пскова / С.В. Белецкий. – СПб., 1996. – 92 с.
11. Носов, Е.Н. Городище под Новгородом и поселения Северного Приильменья (новые материалы и исследования) / Е.Н. Носов, В.М. Горюнова, А.В. Плохов // Труды Института материальной культуры РАН. – Т. XVIII. – СПб.: Издательство «Дмитрий Буланин», 2005. – 404 с.
12. Дук, Д.У. Справядзача аб археалагічных раскопках на Ніжнім замку Полацка ў 2008 г. / Д.У. Дук // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 2600.
13. Дук, Д. Полацкая касцярэзная майстэрня XV – першай паловы XVI стст. / Д. Дук // Acta archaeologica Albaruthenica. Vol. II (Вып. 2) / Уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. – Мінск: І.П. Логвінаў, 2007. – С. 86 – 101.
14. Дук, Д. Археалагічная разведка на Запалоцкім пасадзе Полацка ў 2003 г. / Д. Дук // МАБ. – 2006. – № 11. – С. 104 – 113.
15. Митрофанов, А.Р. Отчёт о раскопках Полоцкой археологической экспедиции Ин-та истории АН БССР в 1959 г. / А.Р. Митрофанов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 203.
16. Тарасов, С.В. Отчёт о раскопках в Полоцке и Полоцкой округе в 1987 г. / С.В. Тарасов // Архіў ІГНАНБ. – Воп. 1. – Спр. 1014.
17. Здановіч, Н.І. О некоторых видах неполивной посуды окислительного обжига Лидского замка / Н.І. Здановіч // Древнерусское государство и славяне / редкол. Л.Д. Поболь и др. – Мінск: Навука і техника, 1983. – С. 98 – 99.
18. Здановіч, Н.І. Комплекс рэчаў з пабудовы XVI ст. з Полацка / Н.І. Здановіч // ГіАППЗ. – Полацк: Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік; ПГУ, 1998. – С. 125 – 140.
19. Ганецкая, І.У. Маёліка на Беларусі ў XI – XVIII ст. / І.У. Ганецкая. – Мінск, 1995. – 120 с.
20. Дук, Д.У. Полацк XVI – XVIII стагоддзяў: нарысы тапаграфіі, гісторыі матэрыяльнай культуры і арганізацыі жыццёвай прасторы насельніцтва беларускага горада / Д.У. Дук. – Наваполацк: ПДУ, 2007. – 268 с.
21. Горюнова, В.М. О появлении раннекруговой керамики в Северо-Восточной Руси / В.М. Горюнова, В.А. Лапшин // Археология, история, нумизматика, этнография Восточной Европы: Сб. статей памяти проф. И.В. Дубова / Под ред. А.Н. Кирпичникова, В.Н. Седых. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2004. – С. 55 – 72.
22. Ляўко, В.М. Ганчарны круг / В.М. Ляўко // Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1. А – К / рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П.Броўкі, 2009. – С. 218.